

Передумови реформи вищого церковного управління Російської Православної Церкви на початку XVIII століття

священик Ярослав Черенюк

У XVIII столітті починається новий період історії Російської Православної Церкви, який у відповідності з назвою вищого органу управління Церквою – Святійшого Урядуючого Синоду – називається синодальним періодом.

Здійсненні царем Петром I реформи вищого управління Російської Церкви створили їй цілком нове положення в державі. Церковні реформи Петра I переслідували мету підкорення Церкви світській владі. Це виражалось в докорінній зміні системи управління Церквою з метою інкорпорувати її в державну структуру, обмеження економічної самостійності Церкви, суттєвого обмеження сфери діяльності і компетенції церковного суду, навіть у вторгненні держави в її канонічну сферу [13, с. 150].

Щоб зрозуміти суть церковних реформ потрібно вияснити, які були причини у царя Петра I здійснити церковну реформу, чому існує до цих пір управління Церквою було неприйнятним для нього. Має значення питання і про те, яку роль у реформі церковного управління зіграли особисті релігійні погляди царя Петра I.

«Реформатор» Росії, цар Петро I, круто ламав старовинні порядки російського життя, не жалючі в ньому жодної сторони. Державні установи, Церква і духовенство, народне господарство, просвітництво, моральність, побут – його цікавило все. Взірцем для нього служила Західна Європа, вчителями і радниками були іноземці та іновірці. В Європі він особисто приглядався до існуючих порядків, з німцями і голландцями ділив дружбу і компанію, приближуючи їх до престолу [3, с. 63]. Незадоволені бояри обдумували замах на його життя, стрільці піднімали бунт. У народі лунали нарікання, що «німці обійшли, зіпсували» царя, що він «їздив за море і возлюбив віру німецьку», що на російському престолі не російський цар, а німець тощо [10, с. 121].

Негативне ставлення до життєвого устрою Московської Русі глибоко вкоринилося у свідомості Петра, безсумнівно, вже в його юності. Петро народився 30 травня 1672 року і був сином царя Олексія Михайловича від його другої дружини Наталії Кирилівни Нарішкіної. Цар Олексій помер 30 січня 1676 року, коли Петру не було і чотирьох років. Після смерті батька Петро став свідком сварок, якими було насичене життя царської сім'ї протягом

всього короткого правління слабовольного і хворобливого царя Федора Олексійовича. Після його смерті 1682 року спалахнула відкрита боротьба між ріднею першої дружини царя Олексія – Милославськими і сімейством Нарішкіних. Юний царевич, будучи ще дитиною, не міг розібратися в інтригах обох партій. На його очах відбувались жорстокі криваві зіткнення, які стали для Петра невід'ємною частиною образу Московської держави. 27 квітня 1682 року, в день смерті царя Федора, десятилітній Петро був проголошений царем. Це відбулося, головним чином, завдяки енергійним діям патріарха Іоакима (1674-1690) [9, с. 58].

На початку свого царювання молодий цар Петро спочатку був під опікою царівни Софії, потім під впливом своєї матері, яка до того ненавиділа іноземців, що не допускала їх до своєї руки. Але Петро виріс, дозрів, його характер відлився в оригінальні форми, він всім еством своїм був практик [6, с. 6]. Він був людиною віддаленою і від придворного етикету, що зв'язував діяльність його попередників, і від древнього побуту. Релігійного виховання він не отримав, звідси готовність його до сприйняття нових понять в релігійній сфері та світський характер його реформи.

Цар Петро навчався без наставників і навіть без книг, на ходу, серед забав і, перш за все, кидався на те, що його захоплювало очевидною користю. Це був вже не учень риторики, як брат його цар Федір, а корабельний майстер, бомбардир, шкіпер, людина цілком реального спрямування. Це направлення зблизило його з Німецькою слободою, без якої Петро не знаходив задоволення своєї цікавості. Для його попередників, для більшості народу знатися з єретиками було страшно, а для Петра, не вихованого в древніх поняттях, цього страху не існувало і він без будь-якого сорому протягнув до іноземців свою руку, як до друзів і вчителів [12, с. 561].

Спілкування з іноземцями із Німецької слободи в Москві надало релігійності Петра протестантського відтінку. Саме тому він дистанціювався від обрядового благочестя Московської Русі, в атмосфері якого провів свої дитячі роки. Не останню роль при цьому зіграла та обставина, що вже з юних років він мав можливість спостерігати за духовенством, яке брало участь в політичних подіях, і впевнитись в недоліках його освіти. Він розумів, що зовнішній прояв релігійності, яке він називав, зазвичай, «*священництвом*», зовсім не були вираженням справжньої віри. Саме це головним чином і відштовхувало його від «*московського православ'я*» [9, с. 65].

Історик XIX століття Ю.Ф. Самарін чітко зазначає про Петра I, що «*він не розумів, що таке Церква, він просто її не бачив, бо сфера її вища від сфери практичної, і тому він чинив так, як ніби її не було, заперечував її не через злі наміри, а скоріше по невіданню*» [7, с. 225].

Петро не заперечував Церкву як структуру, яка може принести державі подвійну користь: по-перше, в області освіти і, по-друге, безпосереднього морального впливу на свою паству. Виходячи з цього, Петро I поступово намагався перетворити Церкву в частину державного управління, в мету якої входив би лише вплив на народ. Це цілком відповідало його раціональній релігійності, яка зводила всю релігію і релігійне життя до моралі [9, с. 65].

Петро ходив у храм, при чому, за жвавістю характеру, любив брати участь у богослужінні: співав на кліросі і читав Апостол, але особливою набожністю не відзначався [12, с. 564]. Але разом з тим, у вигляді осміяння забобонів і старих звичаїв, дозволяв собі грубі й блюзнірські забави до самої смерті. Так, Петро встановив *«всешутейший і всеянейший собор»*, на чолі якого поставив свого колишнього вчителя, п'яницю Микиту Зотова, з титулом *«великий владика святійший кир Іаникіт, архиепископ Прешибургський і всієї Язуи і всього Кокою патріарх»*. Членам цієї компанії були роздані посади еклезіархів, дияконів та ін. Сам Петро прийняв на себе посаду протодиякона [6, с. 12].

Ці насмішки над церковною ієрархією можна приписати впливу протестантів із Німецької слободи, який, за думкою історика С. Ф. Платонова, був настільки великим, що дозволено навіть говорити про виховання Петра в душі *«протестантської культури»* [5, с. 526].

Дійсно, не можна заперечити, що ритуал *«всешутейшого собору»* був богохульством: він висміював церковні обряди і релігійні звичаї того часу. З того, що *«собор»* почав з насмішок над католицькою ієрархією, видно, що вплив виходив з протестантської Німецької слободи. Пізніше *«собор»* перейшов до богохульного знущання над патріархами, над православними звичаями і російським духовенством.

«Всешутейший собор» виник в 90-х роках XVII століття, тобто, як раз в той час, коли Петро виразно відчув, що його реформи не сприймаються як церковною ієрархією, так і особисто новим патріархом Адріаном. Це була невдала спроба принизити достоїнство патріаршого сану в очах народу і тим самим, можливо, показати непотрібність самого патріаршества. Є. Є. Голубинський припускає, що за посередництва *«всешутейшого собору»* Петро *«виразив у грубій допетровській формі свою неповагу до духовенства, яке дуже погано займалося моральним вихованням народу»* [2, с. 68].

Петро направив цю *«забаву»* проти обряду, тобто тієї сторони віри, яку особливо цінував московський народ кінця XVII – початку XVIII століття і за якою мільйони людей йшли в розкол. Віруючий народ віднісся до блазнювання *«собору»* так, як і до всіх змін церковного управління, які поставили Церкву в залежність від держави, дуже серйозно. Ось чому в народі Петра I вперто вважали антихристом [9, с. 70]. Відомо, що єпископ Ігнатій Тамбовський давав

гроші Григорію Талицькому і до сліз розчулювався під час читання його зошитів про Петра, як антихриста [3, с. 64]. За це єпископ Ігнатій у серпні 1700 року був заарештований, його допитували і після розстриження заслали в Соловецький монастир [9, с. 61].

Реформи Петра I нанесли удар по традиційним уявленням народу в цілому і тим самим уразили і Церкву. Всі реформи царя були проникнуті духом секуляризації, який похитнув усю сукупність звичних норм народного життя. З особливою гостротою виникла протилежність між старо-московським консерватизмом і секуляризуючою європеїзацією. Для тієї частини суспільства, яка добровільно або з примусу прийняла європеїзацію, старі традиційні порядки, що корінилися в церковному світогляді, дуже скоро стали значити не більше, ніж пережитки подоланого минулого. Інша ж частина народу намагалася зберегти свої традиції і в нових життєвих умовах. З кожним десятиліттям все рідкіше виражались наслідки європеїзації, поглиблювалось духовне розділення народу і відсутність взаєморозуміння між двома його частинами.

Російській Православній Церкві не вистачило мужності звернути увагу уряду на ці факти. З часів Петра I остаточно було втрачене право митрополитів чи патріархів висловлювати царю свої застереження і тривоги, право «піклування», що являлося важливим фактором у відносинах між Церквою і царем в старомосковський період [9, с. 31-32].

Патріарх Іоаким помер у 1690 році, а новий патріарх Адріан (1690-1700) менш за все підходив на роль людини, здатної енергійно захищати Церкву перед молодим царем. Патріарх Адріан, який відкидав віяння із Заходу, зайняв позицію пасивного неприйняття всіх нововведень Петра. Спочатку патріарх Адріан різко осуджував іноземні звичаї і нововведення царя, але скоро змушений був замовкнути. Під кінець життя він навіть виїхав з Москви і жив бездіяльно в своєму улюбленому Микола-Перервинському монастирі. Народ був цим незадоволений і говорив: *«Який він патріарх? Живе із шматка, береже мантию та клобок білий, тому і не викриває»* [6, с. 13].

Патріарх не заважав реформам, але Петру цього було мало, йому потрібно було, щоб патріарх його підтримав. Бездіяльне положення першосвятителя було тим самим запереченням нових порядків, тільки безмовним. Петро бачив у патріархові живе моральне зосередження всіх незадоволених. Для підтвердження такого погляду, серед тих обставин, йому зовсім не потрібно було яких-небудь особливих фактів у поведінці патріарха Адріана, достатньо було і того, що патріарх Адріан висловлювався в душі незадоволених раніше. Тепер він замовк, але він міг заговорити знову і притому в такий час, коли протидія патріарха могла б бути більш небезпечною, і могла б завдати ще більше клопотів, ніж у часи патріарха Никона [12, с. 565]. Недаремно Петро говорив: «О

бородачі! Батько мій мав справу з одним (Никоном), а мені приходиться мати справу з тисячами, великому злу корінь – старці і попи» [11, с. 246].

Під час страти бунтівних стрільців у 1698 році патріарх Адріан в силу свого обов'язку і звичаю насмілювався «піклуватися» перед царем за осуджених, але ця спроба з гнівом була відкинута Петром I [13, с. 154]. «Патріарх Адріан, – пише його біограф Г.А. Скворцов, – вказував лишній раз Петру I, що навіть патріарх малодієвий і не популярний не буде щирим його співробітником, так як головний обов'язок патріарха – відстоювати привілейований *status quo* Церкви, який виходив із глибокої древності, що розходилося з думками великого державника та ідейного поборника централізації – Петра I». Тому патріарха Адріана можна «вважати одним із винуватців, які підитовхнули царя на церковну реформу, яка виразилась у скасуванні патріаршества і встановлення Святейшого Синоду» [8, с. 116].

«Провина» патріарха Адріана була, власне кажучи, в тому, що він все ще відстоював традиційний для Московського царства світогляд, який хоч і розділявся всім духовенством, але зовсім не всіма сповідувався так відкрито, як це робив патріарх Никон (1652-1667) півстоліття тому. Ми знаємо, що патріарх Адріан намагався навіть у своїх «*статтях*» та окрузних посланнях нагадати молодому царю про те, що священство стоїть вище царства. Після Никона це була єдина спроба одного з ієрархів офіційно відновити такого роду вимогу перед царем. Попередник патріарха Адріана, патріарх Іоаким, хоч і був більш енергійним і дієвим, ніж патріарх Адріан, не висловлював подібних думок, більш турбуючись про практичну сторону справи, ніж про теоретичні дискусії.

Розбіжності між Петром і патріархом Адріаном через царські укази про бриття бороди і введення німецького одягу, на перший погляд, можуть здатися дрібницями, але в очах Петра вони виглядали досить важливими, бо виявляли неприйняття церковною ієрархією реформ. Памфлети про «*царя-антихриста*», виступи монаха Авраамія, який особисто вручив Петру свої «зошити», в яких він критикував дії царя, зрештою, сімейні обставини Петра – постриження в черниці дружини цариці Євдокії у червні 1699 року і заслання її в монастир – все це знову загострило відносини царя з патріархом [9, с. 62]. Таким чином, в інтересах держави, Петру здавалось необхідним послабити велич та силу церковної влади і посилити владу царя в церковних справах, підкорити Церкву владі держави.

Під час першої закордонної подорожі в 1697-1698 роках Петро, в гостях у короля Георга в Англії, веде двогодинну бесіду із спадкоємицею престолу принцесою Анною на церковні теми. Про великий інтерес Петра до церковного життя Англії не тільки в її офіційній, але і в її сектантських час-

тинах, збереглося досить багато свідчень. Він вів бесіди з Кентерберійським та іншими англіканськими єпископами про церковні справи. Архієпископ Кентерберійський і Йоркський призначив для Петра спеціальних богословів-консультантів. До них приєднався і Оксфордський Університет, який призначив консультанта зі своєї сторони. Вільгельм Оранський, який отримав англійську корону, але був вихований в лівопротестантському дусі, посилаючись на приклад рідної йому Голландії і самої Англії, радив Петру стати самому «главою релігії», щоб розпоряджатися повнотою монархічної влади [4, с. 333]. Природно припустити, що вже з цього моменту Петро задумав застосувати протестантський примат державної влади у себе вдома.

Отже, цар Петро I вважав, що йому в справі розпочатих державних реформ великою перешкодою може бути особа патріарха, який за своєю владою рівний чи, навіть, в очах народу вищий за нього. Наскільки порозуміння і схвалення дій Петра I було благодотворним, настільки його неспівчуття до реформ розпалювало б предстоятеля Російської Православної Церкви проти самих нововведень, і воно здавалося дуже небезпечним для царя, особливо, якщо патріархом була б енергійна людина, на взірць патріарха Никона, боротьба з яким царя Олексія Михайловича була у всіх в пам'яті [1, с. 260].

Таким чином, небажання і страх московського царя Петра I зустріти в особі патріарха суперника, сторону якого легко прийняв би православний народ, посприяло утворенню царем Петром I нової, невідомої до цього форми правління в Православній Церкві. Думка про це стала причиною встановлення Святійшого Урядуючого Синоду, яка висловлена пізніше в «Духовному регламенті».

Список джерел та літератури:

1. *Белогостицкий В.* Реформа Петра Великого по высшему церковному управлению // Журнал министерства народного просвещения. – 1892. – май-июнь. – С. 257-281.
2. *Голубинский Е. Е.* О реформе в быте Русской Церкви. – М.: Изд. Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1913. – 132 с.
3. *Доброклонский А.* Руководство по истории Русской Церкви (Синодальный период 1700-1890). – М.: Университетская типография, 1893. – 441+III с.
4. *Карташев А. В.* Очерки из истории Русской Церкви: В 2-х т. – СПб.: Изд-во Библиополис; О. Абышко, 2004. – Т. 2. – 590 с.
5. *Платонов С. Ф.* Лекции по русской истории. – Изд. 8-ое испр. и доп. – СПб.: Сенатская типография, 1913. – 744 с.
6. *Поселянин Е.* Очерки из истории русской церковной и духовной жизни в XVIII веке. – М.: Талан, 1998. – 192 с.

7. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Избранные произведения. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. – 608 с.
8. Скворцов Г. А. Патриарх Адриан: его жизнь и труды в связи с состоянием русской Церкви в последнее десятилетие XVII века // Православный собеседник. – Казань: Центральная типография, 1913. – июль-август. – С. 98-117.
9. Смолич И. К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – 800 с.
10. Соловьев С. История России с древнейших времен: В 29-ти т. – М.: Тип. Грачева, 1865. – Т. XV. – 431 с.
11. Соловьев С. История России с древнейших времен: В 29-ти т. – М.: Университетская типография (Катков и Ко), 1867. – Т. XVII. – 404+XII с.
12. Толстой М. В. Рассказы из истории Русской Церкви. – Изд. 5-ое испр. – М.: Изд. книгопродавца Д.И. Преснова, 1887. – III+594+VIII с.
13. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700 – 1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – 480 с.